

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
<i>Розділ 1. Як закінчиться історія?</i>	15
<i>Розділ 2. Червона Королева</i>	45
<i>Розділ 3. Жага влади</i>	83
<i>Розділ 4. Економіка за межами коридора</i>	104
<i>Розділ 5. Алегорія Доброго Уряду</i>	131
<i>Розділ 6. Європейські ножиці</i>	155
<i>Розділ 7. Небесний мандат</i>	200
<i>Розділ 8. Зламана Червона Королева</i>	233
<i>Розділ 9. Диявол — у деталях</i>	259
<i>Розділ 10. Що сталося з Ферпісоном?</i>	295
<i>Розділ 11. Паперовий Левітан</i>	327
<i>Розділ 12. Діти Ваххаба</i>	356
<i>Розділ 13. Червона Королева виходить з-під контролю</i>	375
<i>Розділ 14. Входження в коридор</i>	409
<i>Розділ 15. Життя з Левітаном</i>	444
<i>Подяки</i>	476
<i>Бібліографічний есей</i>	478
<i>Джерела</i>	495

ПЕРЕДМОВА

Свобода

Ця книжка про свободу, про те, як і чому різні суспільства змогли або не змогли її досягти. А ще — про її наслідки, зокрема в площині добробуту. Ми розуміємо свободу так, як її визначав англійський філософ Джон Локк. Він стверджував, що особа вільна, коли має змогу порядкувати своїми діями, майном і людьми так, як сама вважає за потрібне, не питаючи дозволу і не залежачи від волі інших.

У цьому сенсі свобода — найголовніше прагнення людської істоти. Локк наголошував на тому, що жодній людині не слід завдавати шкоди іншій — її життю, здоров'ю, свободі і майну.

Утім очевидно й те, що свобода в історії людства завжди була рідкістю й залишається рідкістю донині. Рік у рік мільйони людей на Близькому Сході, в Африці, Азії та Центральній Америці тікають зі своїх домівок, ризикуючи при цьому життям і здоров'ям, — не тому, що прагнуть кращого достатку чи комфорту, а лише рятуючи себе і свої сім'ї від насильства і страху.

Інші філософи запропонували багато відмінних визначень свободи. Та найперше, як показав Локк, свобода мусить починатися з відсутності насильства, залякування й інших злостивих дій щодо людини. Люди повинні мати вільний вибір у житті та засоби до існування без загрози несправедливого покарання чи драконівських суспільних норм.

Усе зло світу

У січні 2011 року на ринку Аль-Гаріка в старій частині Дамаска спалахнув спонтанний протест проти деспотичного режиму Башара аль-Асада. Невдовзі по тому в місті Дар'а, на півдні країни, хтось із дітей написав на стіні «Народ хоче скинути уряд». Їх схопили і катували. Коли зібрався натовп, який вимагав їхнього звільнення, двох людей застрелила поліція. Це переросло в масову демонстрацію, що охопила всю країну. Як виявилось, біль-

шість населення справді хотіла повалення уряду. Незабаром почалася громадянська війна. Держава, її військо та сили безпеки зникли з більшої частини країни, як цього й хотів народ. Та замість свободи сирійці одержали внутрішню війну і безконтрольне насильство.

Адам, медіа-організатор з портового міста Латакія, писав про те, що сталося потім:

Ми очікували, що отримаємо дар, а дістали все зло світу.

Гусейн, драматург з Алеппо, підсумував це так:

Ми ніколи не думали, що в Сирію прийдуть ці темні групи — ті, що правлять у ній тепер.

Найперша серед цих «темних груп» — так звана «Ісламська Держава», або скорочено ІДІЛ, що заявила про свій намір створити новий «Ісламський халіфат». У 2014 році вона взяла під контроль велике сирійське місто Ракка. По той бік кордону, в Іраку, вони захопили Фаллуджу, Рамаді та давнє місто Мосул, де проживало півтора мільйона населення. ІДІЛ та інші озброєні угруповання з неймовірною жорстокістю заповнили собою державний вакуум, що лишився після падіння сирійського та іракського урядів. Побиття, скалічення, обезголовлення стали буденними речами. Ось як Абу Фірас, борець Вільної сирійської армії, описує нову сирійську «норму»:

Я вже давно не чув ні про чию природну смерть. Спочатку вбили одного чи двох. Згодом двадцятьох. Потім п'ятдесятюх. Відтак це стало нормальним. Якщо вбивали п'ятдесят людей, ми думали: «Хвалити Бога, лише п'ятдесят!». Я вже не можу заснути без гуркоту бомб і свисту куль. У тиші мені чогось бракує.

Амін, фізіотерапевт з Алеппо, згадував:

Один з наших зателефонував своїй дівчині й сказав: «Кохана, у мене закінчуються гроші на рахунку. Я зараз наберу тебе з Амінового телефона». А коли невдовзі вона сама передзвонила, я сказав їй, що його вбито. Вона заплакала, а товариші накинулися на мене: «Навіщо ти їй сказав?» — «Бо це правда, — відповів я. — Адже так і є. Він мертвий»... Я зазирнув у свою телефонну книжку: там лишилося тільки двоє живих. Нам казали: «Коли когось убивають, не витирайте його номер. Просто поміняйте ім'я на "Мученик"»... Тож я відкрив свій список контактів, а там: «Мученик, Мученик, Мученик...».

ЯК ЗАКІНЧУЄТЬСЯ ІСТОРІЯ?

Анархія насувається?

У 1989 році Френсіс Фукуяма^{*} передрік «кінець історії», коли всі країни світу одержать політичні й економічні інститути Сполучених Штатів; він назвав це «остаточною перемогою економічного і політичного лібералізму». Та лише п'ять років по тому Роберт Каплан у своїй статті «Прийдешня анархія» змалював радикально відмінну картину майбутнього. Щоб наочно показати природу цього хаотичного беззаконня і насильства, він був змушений почати із Західної Африки:

Західна Африка вже нині стає символом [анархії] ... Хвороби, перенаселення, безпричинні злочини, нестача ресурсів, міграції біженців, зростання ерозії міждержавних кордонів, посилення приватних армій, охоронних компаній та міжнародних наркокартелів найяскравіше проглядаються крізь західноафриканську призму. Західна Африка дає належне уявлення про проблеми, які нам часто вкрай неприємно обговорювати і з якими невдовзі зіткнеться наша цивілізація. Щоб показати, якою стане політична карта світу через кілька десятиліть... на мою думку, слід почати саме із Західної Африки.

У статті 2018 року «Чому технології сприяють тиранії» Юваль Ноа Харарі^{**} зробив ще один прогноз щодо майбутнього: прориви в галузі штучного інтелекту знаменують початок «цифрової диктатури», за якої уряди зможуть стежити, контролювати й навіть диктувати нам, як взаємодіяти, спілкуватися і думати.

* Український переклад творів Ф. Фукуяма «Витоки політичного порядку» та «Політичний порядок і політичний занепад» опубліковано у видавництві «Наш формат» у 2019 році. — *Прим. ред.*

** Український переклад книжки Ю.Н. Харарі «Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього» вийшов друком у видавництві «КСД» у 2016 році. — *Прим. ред.*

Тож історія і справді може скінчитися, хоч і зовсім не так, як це уявляв Фукуяма. То яким же буде кінець? Тріумфом фукуямівської демократії, анархією чи цифровою диктатурою? Посилення державного контролю над інтернетом, медіа і життям звичайних громадян у Китаї може свідчити, що ми прямуємо до цифрової диктатури. Тим часом недавні події на Близькому Сході доводять, що анархічне майбуття — теж цілком імовірний прогноз.

Нам слід обміркувати всі ці явища системно. Як і радив Каплан, почнімо з Африки.

«Держава 15-ї статті»

Якщо рухатися узбережжям Західної Африки на схід, то лінія Гвінейської затоки зрештою поверне в південному напрямку, до Центральної Африки. Проминувши Екваторіальну Гвінею, Габон і порт Пуент-Нуар у Конго-Браззавіль, ми потрапимо в гирло річки Конго на кордоні Демократичної Республіки Конго, країни, яку часто називають еталоном анархії. Конголезці жартують: відколи в 1960 році країна дістала незалежність від Бельгії, у ній змінилося шість конституцій, проте всі вони малу ту саму 15-ту статтю. Шарль Моріс де Талейран, що в XIX столітті обіймав пост прем'єр-міністра Франції, казав, що конституція мусить бути «короткою і неоднозначною». Саме такою і є стаття 15. Вона коротка і дуже неоднозначна. У ній усього два слова: «*Débrouillez-vous*» («Дбайте про себе самі»).

Зазвичай конституцією вважають документ, що визначає обов'язки та права громадян і держави. Держава мусить розв'язувати конфлікти серед громадян, захищати їх, надавати основні громадські послуги, як-от освіта, охорона здоров'я й інфраструктура, яких окремі особи не здатні забезпечити собі самотійно. Конституція не повинна проголошувати: «Дбайте про себе самі».

Згадка про «15-ту статтю» — це лише жарт. Такого положення в конголезькій конституції немає. Але жарт містить зернинку правди. Із часу проголошення незалежності в 1960 році конголезці тільки те й роблять, що «самі про себе дбають» (а до того було ще гірше). Їхня держава неодноразово виказувала свою нездатність виконувати свої обов'язки; у багатьох регіонах країни її влада геть відсутня. Більшість судів, доріг, лікарень і шкіл у країні перебувають у жалюгідному стані.

Убивства, крадіжки, здирство і залякування — повсюдні. Під час Великої Африканської війни, що нуртувала в Конго між 1998 і 2003 роками, і до того жалюгідне життя більшості конголезців перетворилося на суцільне пекло. Близько п'яти мільйонів осіб померло насильницькою смертю або ж від голоду чи хвороб.

Навіть у часи миру держава Конго неспроможна виконувати чинні положення конституції. 16-та стаття її Конституції проголошує:

ЧЕРВОНА КОРОЛЕВА

Шість подвигів Тесея

Близько 1200 року до нової ери цивілізації бронзової доби, які домінували в грецькому світі все попереднє тисячоліття, зазнали розпаду, що ознаменувало початок так званих Темних століть в історії Греції. У грецьких суспільствах бронзової доби правили ватажки й царі, які жили в палацах, мали бюрократичну адміністрацію, послуговувалися системою лінійного письма Б, збирали податки й регулювали економічну діяльність. У Темні століття все це зникло.

Хаос, який запанував у цю нову еру, став темою легенд про Тесея, міфічного правителя Афін. Один із найкращих описів його подвигів здійснив грецький учений Плутарх, який більшість свого життя служив одним з двох жерців Дельфійського оракула.

Тесей, незаконний син царя Афін Егея, був вихований у місті Тройзен, що на північному сході півострова Пелопоннес. Щоб посісти трон, який належав йому по праву, Тесей мусив повернутися в Афіни суходолом або морем. Він обрав суходіл, але, як пише Плутарх,

подорож в Афіни сушею видалася важкою, адже місцевість була дика, ще й кишіла грабіжниками та вбивцями.

Під час подорожі Тесей не раз вступав у бій з розбійниками. Першого, хто трапився на його шляху, звали Періфет; він чаївся при дорозі до Афін, грабував і вбивав подорожан бронзовою палицею. Плутарх оповідає, як Тесей боровся з Періфетом і, зрештою, вбив його власною палицею. Далі Тесеєві вдалося уникнути кількох дуже серйозних халеп, зокрема бути прив'язаним між двох сосен, стати поживою дикого кроммійського вепра, полетіти зі скелі в море та вступити в смертельний двобій. Насамкінець він зміг перехитрити Прокруста, який славився тим, що відрубав людям ноги, аби вони вмістилися в його ложе. Шлях Тесея до царствування в Афі-

нах яскраво ілюструє беззаконня в Греції тих часів, де не було жодних інститутів підтримання порядку. Плутарх пише:

Отак Тесеї... ішов своїм шляхом, караючи зло, що навалювалося на нього так само, як навалювалося воно на інших, і встановлюючи справедливість у тому, що було несправедливим.

Отже, стратегія Тесея мала в собі багато від принципу «око за око, зуб за зуб». Магатма Ганді сказав: «“Око за око” зробить весь світ сліпим», водночас Афіни жили саме за цим правилом.

Утім володарювання афінських царів тривало недовго. Наприкінці Темних століть у місті правила група архонтів — верховних суддів, представників найбагатших родин. Ці еліти постійно змагалися за владу, що іноді призводило до переворотів, як-от той, що здійснив Кілон у 632 році до н. е. Еліти усвідомлювали, що їм слід виробити більш узгоджені способи подолання конфліктів у місті. Проте цей шлях був довгий, мінливий та мав несподівані повороти.

Перша спроба мала місце через десять років після Кілона, у 621 році до н. е., коли законодавець на ім'я Дракон одержав доручення скласти перший в Афінах кодекс законів. Те, що написання законів забрало так багато часу, пов'язано зі зникненням лінійного письма Б бронзової доби в період Темних століть. Письмо довелося винаходити знову, скориставшись зовсім іншими символами, запозиченими у фінікійців. Конституція Дракона, як писав грецький філософ Арістотель у своїй праці «Афінські Конституції», містила низку писаних законів, з яких до нас дійшов лише один. Відомо, що карою за їх порушення зазвичай була смерть (звідки й пішов сучасний вислів «драконівський»). Один із фрагментів законів Дракона, що зберігся, стосується людиновбивства. Він засвідчує, що цей кодекс дуже відрізнявся від того, що ми нині називаємо «конституцією» — насамперед тому, що закони створювались для суспільства, яке потонуло в іманентному беззаконні, кривих ворожнечах і насильстві. У цьому фрагменті зазначено:

Якщо ж хтось уб'є когось не зумисно, його має бути вигнано.

Якщо в убивці є батько, брат або сини, усі вони мусять знайти примирення, інакше той, хто відмовився, візьме гору. Коли ж таких немає, примиритися мають двоюрідні брати, якщо вони цього прагнуть, інакше той, хто відмовився, візьме гору...

Оголосити про вбивцю повинні на агорі двоюрідні брати вбитого. У покаранні мусять узяти участь двоюрідні брати та їхні сини, шурини й дівери, тесті й свекри, а також члени фратрії.

Цей уривок описує незумисне вбивство. Винний у цьому злочині мусив піти у вигнання й очікувати судилища. Якщо ж численна рідня вбито-

ЖАГА ВЛАДИ

Сходження Пророка

Мухаммед народився в Мецці близько 570 року н. е. в сім'ї купця, а виховував його дядько. Він зростав у жвавому торговельному центрі, яким на той час була Мекка. Заснування міста пов'язують з Каабою, будівлею кубічної форми з міцного чорного граніту. Кааба була храмом доісламських богів, а потім стала святинею мусульман. Упродовж року люди стікалися в Мекку на прощу, і це відкривало чудові можливості для торгівлі. Молода торгова спільнота міста невдовзі вийшла далеко за його межі, охопивши весь Аравійський півострів і сягнувши Дамаска, Візантії та Персії.

Проте люди, що населяли Мекку і сусідню Медіну, за 250 кілометрів на північ (див. мапу 4), були пустельними кочівниками, не звиклими до осілого життя. У їхніх суспільствах не було державності й централізованої влади, тому, як багато інших бездержавних суспільств, вони організовувались навколо родових груп — кланів. Клан Мухаммеда називався «Гашім» і належав до племені курайшитів. Звикати до життя в новому місті навколо Кааби було нелегко. Клани звикли переганяти свої череди верблюдів і кіз на сотні миль у голій пустелі. Через місця для водопою і кращі пасовиська для худоби щодня виникало безліч конфліктів. Проте їх зазвичай допомагали розв'язувати норми і традиції кочівників. Коли ж цього виявлялося недостатньо, зокрема в суперечках між різними групами, опоненти просто розходилися в різні боки — на щастя, місця на малонаселеному півострові вистачало всім. Якщо ж і ця стратегія не давала результату, починалися помсти й ворожнеча. Засадничим принципом був «око за око», хоча в деяких випадках ціна ока становила 100 верблюдів.

Життя поблизу Кааби було складнішим, і не лише тому, що тут часто спалахували різноманітні конфлікти між кланами, які оселилися в Мецці. Нові економічні можливості, що виникали як результат культури прощ і подальшого поширення торгівлі, виховували в людях індивідуалізм і породжували нові конфлікти. Водночас вони послаблювали клітку норм і руй-

Мапа 4. Аравійський півострів: походження ісламу, Саудівської держави та історичного міста Урука.

нували колишні зв'язки та солідарність спільноти, що домінували в пустельному житті.

Саме в такому суспільному контексті і з'явився пророк. Приблизно у віці сорока років у Мухаммеда почалися видіння та одкровення; згодом він усвідомив, що їх йому навіює сам архангел Гавриїл. Ці одкровення, що склали основу текстів, які згодом увійшли в Коран, священну книгу мусульман, мали форму афоризмів і переконували людей визнати нову монотеїстичну релігію з єдиним істинним богом — Аллахом. Вони не тільки пропонували нову релігію, а й формували нову спільноту й нові норми, які долали межі окремих кланів, як-от клан Гашім. Крім того, вони засуджували нову індивідуалістичну поведінку й зосередженість на грошах.

Мухаммед почав проповідувати нову релігію й закликати інших присягнути на вірність новому Богові. Першими навернутими були його дружина Хадіджа, близькі родичі та друзі. У 613 році він уже проповідував по всьому місту. Проте не всім це було до смаку. Іншим кланам торговців не подобалися нападки на їхню поведінку та вірування; їх бентежило, що Мухаммед може захопити політичну владу в Мецці, яка на той час не мала централізованого уряду. Кількість послідовників Мухаммеда поступово збільшувалась, водночас зростала й напруга в суспільстві. У 622 році він разом із гру-

ЕКОНОМІКА ЗА МЕЖАМИ КОРИДОРА

Привиди в коморі

У 1972 році антропологиня Елізабет Колсон проводила польові дослідження серед гвембе-тонга, народу південної Замбії, який до завоювання цього регіону британцями був бездержавним (див. мапу 5 у попередньому розділі). Якось, коли вона сиділа в хижі та проглядала зібрану інформацію, увійшла жінка й попросила в господині трохи зерна. Обидві жінки належали до одного клану, але жили доволі далеко одна від одної та були малознайомі. Почувши прохання, господиня хижі пішла в комору й повернулася з повним кошиком — гостя пішла додому задоволена.

Для багатьох бездержавних суспільств така щедрість щодо представників свого клану, роду або іншої групи — цілком звична річ. Більшість антропологів та економістів тлумачать її як ознаку глибоко вкорінених звичаїв і норм кооперації та взаємодопомоги. У цьому також є прозора економічна логіка: сьогодні ти допомагаєш комусь із клану, завтра інші допоможуть тобі. Саме так Колсон спершу і зрозуміла цю позірну щедрість.

Лише згодом, побачивши, як один молодий чоловік із села одержав тривожну звістку з дому, Колсон збагнула, що реальність була дещо інакша. У своїх польових нотатках вона записала: «Якось увечері над його коморою з'явилися вогні. Так його дружини й брат довідалися, що на зерно помочилися привиди: тонга вважають, що до цього привидів змушують чаклуни». Очевидно, чаклун хотів убити чоловіка та його родину. Він бідкався, що «всі прагнення минулого року, які змушували його працювати зі світанку до смеркання, тепер дали тільки врожай ненависті». При цьому була присутня та сама господиня, і вона одразу зрозуміла, що відбувається. Колсон продовжує: «Жінка збагнула, що хтось, мабуть, відвідав його хижу й побачив усі комори. Тоді вона запитала, чи не пригадує він, як хтось стояв поруч і роздивлявся його добро, просив їжу чи щось говорив про харчі». Господиня зробила висновок: